

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ФОРТЕЦІ ІЗМАЇЛ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ. (за матеріалами місцевого архіву)

На підставі архівних документів, які вперше вводяться до наукового обігу, на прикладі вірменської, молдавської та єврейської груп розглядається етнічний склад цивільного населення фортеці Ізмаїл на початку ХІХ ст. В статті наведено стислу характеристику процесу заселення названими народами території Південної Бессарабії, схарактеризовано основні напрями їх господарчої діяльності. На підставі авторських підрахунків зроблено порівняльний аналіз кількісних, вікових, професійних характеристик вірменського, молдавського, єврейського населення фортеці, проаналізовано їх майновий рівень життя.

Доведено, що найбільш чисельною групою серед цивільного населення фортеці Ізмаїл означеного періоду була вірменська. Основною сферою професійної діяльності вірменського населення фортеці була торгівля, якою займалися понад 40% вірменських родин. Наступними за кількісними показниками серед мешканців фортеці були молдавські родини. Найбільш розповсюдженими серед молдаван фортеці були заняття землеробством, наймана праця, рибальство. Третьою за чисельністю етнічною групою, представники якої мешкали на початку ХІХ ст. у фортеці була єврейська. Основним заняттям місцевих євреїв була торгівля, продаж гарячого вина, шиття одягу.

Ключові слова: Південна Бессарабія, фортеця Ізмаїл, вірмени, молдавани, євреї, етнос, торгівля, сільське господарство, майновий стан.

Південна Бессарабія, що обіймає Дунай-Дністровське межиріччя, виділяється з-поміж інших регіонів України строкатістю етнічного середовища. На сьогодні в краї проживають представники майже 130 етносів: українці, росіяни, болгари, молдавани, греки, євреї, гагаузи, албанці та інші, які знайшли тут не лише родючі землі, а й можливість для збереження та розвитку своєї культури.

Сучасні історики О.Лебеденко й А.Тичина¹, І.Верховцева², А.Дізанова³, С.Паламарчук⁴ та інші докладають чимало зусиль для дослідження етнокультурної історії краю, адекватного осмислення історичних процесів у Південній Бессарабії. Однак ще багато питань залишаються поза увагою вчених, потребують додаткового уточнення. Тим більше, що наявність в м. Ізмаїл історичного архіву (Комунальна установа "Ізмаїльський архів", колишній відділ Одеського обласного державного архіву), де збереглося багато цікавих документів ХІХ ст., надає додаткові можливості для історичних розвідок.

Серед інших нашу увагу привернули документи фонду № 514 "Ізмаїльська міська поліція", частина справ якого датується 1806–1812 роками та містить інформацію ("Формулярні списки жителів") про етнічний, віковий, родинний склад мешканців регіону на початку ХІХ ст. І якщо відомості про місто Тучков (Ізмаїл) опинялися вже у полі зору вчених, то кількісний, професійний, етнічний склад цивільних мешканців фортеці Ізмаїл залишився поза їхньою увагою. Саме тому на підставі аналізу вказаних архівних справ автор статті спробує дати відповідь на питання щодо етнічної приналежності найбільш чисельних груп мешканців фортеці, що дозволить внести уточнення в питання про колонізаційні процеси в Південній Бессарабії.

Нагадаємо, що в ХVІ–ХVІІ ст. на березі Дунаю виникло військово укріплення, яке згодом отримало назву фортеця Ізмаїл. Як і кожне аналогічне спорудження, фортеця була, в першу чергу, місцем перебування збройних загонів. Однак поступово на території фортеці оселялися й цивільні мешканці, присутність яких сприяла процвітанню та розвитку останньої. Це були торговці, ковалі, кравці, шевці, міняли, землероби тощо. Згодом, коли територія фортеці не вмещувала вже усіх бажаючих, поряд з нею виникло передмістя, що отримало назву Тучков.

У своєму рапорті командуючий Дунайською армією адмірал П.В.Чичагов повідомляв, що перед фортецею Ізмаїл виникло поселення, яке за своїм виглядом і розташуванням може стати новим містом. "На той час (1812 р. – Л.Ц.) в передмісті існувало понад 1 500 будинків та крамниць, які належали вірменським, грецьким, українським, болгарським, єврейським переселенцям"⁵. Однак не слід забувати, що й на території фортеці окрім суто військово-службовців мешкали представники цивільного населення.

Російська військова адміністрація, в черговий раз увійшовши до Бессарабії на початку ХІХ ст., провела своєрідну ревізію або "опис" місцевого населення. Формулярний опис мешканців Ізмаїла і фортеці Ізмаїл являв собою рукописні відомості, зібрані в таблиці у вигляді списків голови та членів родини із зазначенням віку, роду занять, місця попереднього мешкання, майнового стану. Ми зупинимось на характеристиці вірменської, молдавської, єврейської груп як найбільш масових серед мешканців фортеці періоду 1808–1812 рр.

Найбільш чисельною серед інших етнічних спільнот, що мешкали на той час у фортеці, була вірменська. Коли ж та за яких обставин вона з'явилася в регіоні? Дотепер учені не дійшли однозначного висновку щодо появи вірмен на землях Бессарабії. Більшість погоджуються з думкою, що поява вірмен у регіоні відноситься ще до ІХ – початку Х ст., коли, покинувши землі Південного Кавказу та Східної Туреччини, вони оселилися спочатку на землях Таврійського півострова та в Криму, а потім уже звідси потрапили до Білгорода (Акермана) та Кілії, де й були засновані вірменські торгові діаспори.

За свідченнями історика П.Середжука, вірменські громади Подунав'я у ХV–ХVІІ ст. встановили міцні економічні зв'язки з торговельними осередками Галицького Прикарпаття⁶. Разом з Кафою та Стамбулом Кілія, Акерман, а згодом й Ізмаїл увійшли до числа ключових пунктів міжнародної торгівлі в Причорномор'ї. Чільне місце серед торговців краю посідали вірмени, які, крім торгівлі, займалися виготовленням килимів і кольорової шкіри, ткацтвом і металообробкою, виробництвом зброї та кінської зброї тощо. Недарма більшість з названих товарів у міжнародній торгівлі ХVІІ ст. мала назву "вірменські". До того ж джерела зберегли ім'я одного з найбагатших людей Ізмаїла того часу – Ермені-оглу, що перекладається як "син вірменина".

На початку ХІХ ст. вірмени займали окремих квартал на території фортеці, мали свою церкву. Всього на початку 1812 р. на території фортеці Ізмаїл мешкало 349 вірмен, з яких 108 осіб були записані у формулярних списках як голови родин, решта – 241 особа – члени родин⁷ (підраховано автором).

Цікаво, що серед вірменських мешканців фортеці понад 12% від загальної кількості – це особи віком від 50 до 90 років. До найбільш чисельної категорії ми можемо віднести вірмен віком від 25 до 40 років, які становили понад 55%.

Серед найбільш поширених вірменських прізвищ, що зустрічаються в архівних документах того часу, ми виділили такі: Задуров, Хачадов, Саркисов, Каспаров, Новисартов, Магардичев, Агунов, Кічадуров, Карабіберов та інші. Місцем попереднього мешкання більшість голів вірменських родин зазначали "переселення з-за Дунаю". Як правило, вірменські родини склалися з 4–8 осіб. Однією з чисельних була вірменська родина Киркорових. Її голові – Степану Киркорову в 1811 р. було 52 роки. Разом з ним у будинку проживали 16 членів його родини та близьких родичів – дружина, діти, брати з сім'ями, мати й теща⁸. Родина мешкала на території фортеці Ізмаїл з 1802 р. У липні 1811 р. до родини Степана Киркорова приєднався його родич Хачер Киркоров (24 роки), який привіз із собою дружину, сина, молодшого брата з дружиною і двох робітників⁹.

Основна маса вірменського населення Ізмаїла була середнього достатку, володіла будинками та крамницями, млинами та шинками. Архівні документи подають нам такі відомості про майновий стан вірменських родин: С.Манук – власник будинку та земельного млина; М.Тіров – будинку, погребу, лавки, кузні; Б.Магардичев – будинку та лавки; К.Агунов – будинку, лавки, магазину; С.Тантакрин – будинку, 4 шинків, земельного млина, хутора; вдова на прізвище Зартар – будинку, магазину та бані¹⁰. Більшість з вірменських родин володіли також земельними ділянками, садами і виноградниками.

Основною сферою діяльності вірменського населення фортеці Ізмаїл була торгівля, якою займалися більшість голів вірменських родин – понад 40%. Серед інших професій, освоєних представниками вірменського етносу Ізмаїла, – кравець, швець, лазниця, садівник. Були серед

представників вірменської діаспори фортеці й особи з "промовистими" прізвищами, що яскраво свідчили про рід занять їх представників – Черкес Серебряник, Гасаур Портной, Карабет Шинкар, Антон Сапожник¹¹.

Наступна за кількісними показниками серед мешканців фортеці молдавська спільнота. Як відомо, ще в середині XIV ст. значна частина Бессарабії увійшла до складу Молдавського князівства, яке в 1412 р. оволоділо Акерманом¹². Основним заняттям молдавського населення краю було сільське господарство і тваринництво. Вони вирощували зернові культури, мали городи та виноградники. Не останнє місце в господарстві молдаван займало садівництво. За описом О.Защук, "молдаванин мав характер...здібний до мирної діяльності. Він тихий і потайливий, хоча часто південна натура проявляється спалахами запалу, мстивості та делікатного самолюбства. Але, взагалі, він добрий та щедрий. Зовнішність його носить на собі сліди південного походження, пом'якшені слов'янським типом"¹³.

До кінця XVIII ст. молдавани становили основну частину населення більшої частини Бессарабії. Однак на землях Південної Бессарабії, внаслідок певних історичних обставин і подій, представники цієї етнічної групи поступалися чисельністю українській та російській спільнотам.

На початок 1812 р. на території Ізмаїльської фортеці мешкало 223 представники молдавського етносу (для порівняння – у передмісті фортеці наприкінці 1812 р. мешкало 1 200 молдаван)¹⁴.

Перші відомості XIX ст. щодо чисельності молдаван у фортеці відносяться до літа 1811 р. Їх загальна чисельність становила 191 особу, але цікаво, що вони представляли всього 39 родин¹⁵. За кількісним складом родин найбільш розповсюдженими серед даного етносу були сім'ї з числом членів родини від 4 до 6 (відповідно 14 та 46 відсотків загальної кількості). Цікаво також те, що серед молдавських родин були і маленькі (дві особи в сім'ї – 5,2%), і великі (дев'ять осіб в родині – 19%) родини¹⁶.

Найбільш чисельна група серед голів родин – чоловіки віком від 30 до 39 років (30,8%) та від 20 до 29 років (25,6%). Найменшою була чисельність більш зрілих чоловіків – віком від 50 до 69 років (4,1%).

За місцем попереднього проживання більшість молдавських родин були мешканцями фортеці (на території якої оселилися ще в XVIII ст.) – 28,2%; переселилися з молдавських сіл Центральної та Північної Бессарабії – 25,4%; із-за Дунаю – 25,1%¹⁷.

Восени 1811 р. до території фортеці Ізмаїл переїхало ще 7 молдавських родин із загальною кількістю в 32 особи. Таким чином, на кінець 1811 р. загальна чисельність молдавського населення у фортеці становила 223 особи. Більшість переселенців були з внутрішніх районів Бессарабії¹⁸.

Серед молдавських прізвищ, які частіше за інші зустрічаються на сторінках архівних документів, ми знаходимо такі: Баліка, Гергі, Касап, Чирик, Миндро, Сурдук, Флоре, Бринза, Табакар, Шишкан, Караташан тощо. До найбільш заможних належали родини В.Табакара (шкіряний завод, 2 будинки, виноградник, млин), Ф.Чирина (кам'яний будинок, 2 млина, виноградник), Ш.Флоре (будинок, 2 млина, виноградник)¹⁹. На відміну від вірменської спільноти, серед молдавського населення фортеці були й бідні родини, що мешкали в землянках та не мали іншої власності.

Щодо роду занять, то найбільш розповсюдженими серед молдавської спільноти фортеці Ізмаїл були землеробство (49 осіб), поденна праця (47 осіб), рибальство (15 осіб). Окрім цього, серед молдаван були водовози (11 осіб), дрібні торговці (10 осіб), кравці (5 осіб), цирульники, кушніри, садівники (по 3 особи), а також бондарі, шинкарі, різьбярі, м'ясники, булочники тощо²⁰.

Третя за чисельністю етнічна спільнота, представники якої мешкали на початку XIX ст. на території фортеці Ізмаїл, – євреї. Поява євреїв у Бессарабії відноситься до кінця XIV ст. До початку XVI ст. у Південній Бессарабії вже існували єврейські общини (більшість з них переселилися з Польщі та Молдавії). Наприкінці XVIII ст. єврейське населення мешкало практично в усіх населених пунктах регіону. Головним чином, євреї займалися дрібною торгівлею та шинкарством. Вважається, що на початок 1812 р. у Бессарабії мешкало близько 20 тис. євреїв.

В Ізмаїлі на початку XIX ст. у 31 єврейській родині проживало 90 осіб²¹. Більшість із зазначених родин мешкали у фортеці ще з часів Османської імперії. В основному це були молоді люди віком від 20 до 49 років. Єврейські родини фортеці не відрізнялися чисельністю – найбільш поширеними були сім'ї з 3–4 осіб²².

Як і сто років потому, головним господарчим пріоритетом єврейських родин була торгівля, якою займалися 53% сімей (Гуревичі, Мінци, Фрідмани, Гольберги). Окрім торгівлі, євреї фортеці відкривали шинки або лавки з продажу гарячого вина. Цим займалося майже 34% родин (Кац, Давид-заде, Залмансон, Шифрис, Цигельштейн). Завершують топ найпопулярніших професій євреїв Ізмаїльської фортеці кравці (майже 10%). Що до занять решти представників цієї групи (3%) – вони були представлені булочниками, шевцями, різьбярками (Гольбрінг, Ербштейн, Біргер)²³.

Окрім вірмен, молдаван, євреїв, на території Ізмаїльської фортеці на початку ХІХ ст. мешкали ще українці, греки, росіяни та роми. Загальна кількість цивільних мешканців фортеці в цей період становила 663 особи²⁴. Поряд з фортецею активно будувалося нове місто Тучков (Ізмаїл), в якому на той час проживало майже 7 тис. осіб, більшість з яких (понад 33%) була представлена українцями²⁵.

Ми можемо зробити висновок, що розподіл етнічних груп переселенців, що мешкали на території фортеці Ізмаїл на початку ХІХ ст., ще до офіційного входження цих земель до складу Російської імперії та організації процесу державної колонізації, є яскравим віддзеркаленням міграційних процесів або так званої народної колонізації, яка проходила землями Південної Бессарабії за будь-якої влади. Оселившись на бессарабських землях, переселенці багато зробили для економічного піднесення цього краю.

¹ Лебеденко О.М. Українське Придунав'я. – Кн. 2. – Ізмаїл, 2000 – 186 с.; Українське Подунав'я: минуле та сучасне / О.Лебеденко, А.Тичина. – Одеса, 2002. – 208 с.

² Верховцева І.Г. Українське Подунав'я у слов'яно-романських відносинах в Північно-Західному Причорномор'ї у середньовіччі та ранньомодерну добу (етноконфесійні аспекти) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип. 60 (№ 5). – С. 18–21.

³ Дизанова А.В. Отражение событий Отечественной войны 1812 года на карте Украины // Бородино и Наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – Можайск, 2008; Дизанова А.В. Рушник у сімейній обрядовості етносів українського Придунав'я // Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме. – Ялта, 2013.

⁴ Паламарчук С.В. Забытая земля: историческая область Бессарабия: Монография. – Одесса, 2008. – 288 с.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография 2-го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Собрание I. – Т. XXXII (1812–1814). – С. 443.

⁶ Сиреджук П.С. Расселение и численность армян в Галицком Прикарпатье в XVI–XIX веках. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hpj.asj-oa.am/3956/1/1984-1%28134%29.pdf>

⁷ Комунальна установа "Ізмаїльський архів" (далі КУІА). – Ф. 514. – Оп. 1 – Спр. 3. Формулярний опис мешканців фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та попереднього місця перебування (1810–1811). – 65 арк.

⁸ Там само. – Арк. 34зв. – 35.

⁹ КУІА. – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 4. Формулярний опис мешканців фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та попереднього місця перебування (1811–1812). – Арк. 18зв. – 19.

¹⁰ Там само. – Спр. 36. Книга реєстрації домовласників і будівель міста Тучкова та фортеці Ізмаїл для розквартирування військових частин (1821). – Арк. 4–6зв.

¹¹ Там само. – Арк. 77–80.

¹² Берг Л.С. Бессарабия: Страна – люди – хозяйство. – Петроград, 1918. – С. 31.

¹³ Защук А. Статистика и этнография Бессарабской области // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 580.

¹⁴ КУІА. – Ф. 514. Ізмаїльська міська поліція, з 1879 р. Ізмаїльське міське поліцейське управління (1806–1914 рр.). – Оп.1. – Спр. 1. Формулярний опис мешканців фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та попереднього місця перебування (1806–1810). – 141 арк.

¹⁵ КУІА. – Ф. 514. – Оп.1. – Спр. 4. Формулярний опис мешканців фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та попереднього місця перебування (1811–1812). – 106 арк.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ КУІА. – Ф. 514 – Оп.1. – Спр. 5. Формулярний опис мешканців фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та попереднього місця перебування (1811–1812). – 29 арк.

¹⁹ Там само. – Арк. 3–6, 12–16.

²⁰ Там само. – Спр. 33. Формулярний опис мешканців міста Тучкова та фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та роду занять (1820). – Арк. 14–39.

²¹ Там само. – Спр. 12. Відомості про стан народонаселення, сільського господарства, промисловості, будинків в місті та хуторах (1817–1818). – Арк. 8–24.

²² Там само. – Спр. 5. Формулярний опис мешканців фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та попереднього місця перебування (1811–1812). – Арк. 28зв. – 29.

²³ Там само. – Спр. 33. Формулярний опис мешканців міста Тучкова та фортеці Ізмаїл із зазначенням національного складу та роду занять (1820). – Арк. 215зв. – 224.

²⁴ Там само. – Спр. 12. Відомості про стан народонаселення, сільського господарства, промисловості, будинків в місті та хуторах (1817–1818). – Арк. 8.

²⁵ Там само. – Арк. 6.

На основании архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, на примере армянской, молдавской и еврейской групп рассматривается этнический состав гражданского населения крепости Измаил в начале XIX в. В статье приведена краткая характеристика процесса заселения названными народами территории Южной Бессарабии, охарактеризованы основные направления их хозяйственной деятельности. На основании авторских подсчетов проведен анализ количественных, возрастных, профессиональных характеристик армянского, молдавского и еврейского населения крепости, проанализирован имущественный уровень жизни.

Доказано, что наиболее многочисленной группой среди гражданского населения крепости Измаил в рассматриваемый период была армянская. Основной сферой профессиональной деятельности армянского населения крепости была торговля, которой занимались более 40% армянских семей. Следующей за количественными показателями среди жителей крепости были молдавские семьи. Наиболее распространенными среди молдаван крепости были занятия земледелием, наемная работа, рыбная ловля. Третьей по численности этнической группой, представители которой жили в крепости в начале XIX в. была еврейская. Основным занятием местных евреев была торговля, продажа горячего вина, пошив одежды.

Ключевые слова: Южная Бессарабия, крепость Измаил, армяне, молдаване, евреи, этнос, торговля, сельское хозяйство, имущественное положение.

On the basis of archival documents, which are first introduced in the scientific revolution, for example, Armenian, Moldavian and Jewish groups regarded the ethnic composition of the civilian population fortress of Izmail in the early XIXth century. The article gives a brief characterization of the settlement process called by the people in Southern Bessarabia, characterized the main directions of their economic activities. Based on the author's calculations quantitative comparative analysis of age, occupational characteristics of Armenian, Moldavian, the Jewish population of the fortress is made, their living standards are analyzed.

Author proved that the largest group of the civilians of Izmail fortress during this period was Armenian. The main sphere of professional activity of Armenian population of the fortress of Izmail was trade, which occupied more than 40% of Armenian families. Following quantitative indicators among the inhabitants of the fortress was the Moldovan society. Most common among Moldavians fortress of Izmail was agriculture, casual labor, and fishing. The third largest ethnic group, whose members lived in the early nineteenth century in the fortress was Jewish. The main occupation of the local Jews was trading of different goods, sale of hot wine, tailoring.

Keywords: Bessarabia, the fortress of Izmail, Armenians, Moldavians, Jews, ethnicity, trade, agriculture and property.